

بررسی تطبیقی ویژگی‌های فرم و نقش محراب‌های زرین‌فام با محراب‌های گچ‌بری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری در کاشان برمبنای آثار موجود در موزه آستان قدس رضوی

➤ احمد صالحی کاخکی: دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (Salehi.k.a@au.ac.ir)

Abstract

➤ بهاره تقوی نژاد: استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

چکیده

From of the 6th Century to the Mid-8th Century AH, concurrent with Seljuk, Khwarazmian and Ilkhanid dynasties in Iran, Lustre and Stucco techniques reached their pinnacle. Since there were many famous tilers in Kashan during this period, this city was considered as one of the early pioneers in making lustre products in Iran. These techniques were mostly used in making the mihrabs most of which are now kept in different museums of Iran and other countries. Some of the most important of these mihrabs are in the Astan Quds Razavi Museum, which belongs to the shrine of Imam Reza. In addition to the lustre mihrabs, many stucco mihrabs were made that were used in the buildings with different functions some of which are located in Kashan. The goal of this research is to identify and analyze the structural and decorative features of lustre mihrabs in Kashan and compare them with the stucco mihrabs of the same region in order to highlight the continuity of artistic traditions over time and study the effects of the structural and decorative features of lustre mihrabs on the stucco ones in Kashan over a certain period of time. Therefore, the author tries to answer the following questions: what are the most significant structural features, designs, motifs and inscriptions of lustre and stucco mihrabs in Kashan attributed to 6th Century to the Mid-8th Century AH? How much are stucco mihrabs influenced by the contemporary or older lustre mihrabs in terms of structure and decoration? The data were collected through field research methods (photography, drawing linear designs of the images) and are based on written and online resources which were then analyzed using a historical-comparative method. The results of these studies show that the artists who have made the stucco mihrabs in Kashan have used older and contemporary traditions that had been often used in making and decorating the lustre ones. These artists were greatly influenced by the lustre mihrabs in terms of total congruence, the form of arch (angled triangle), number of arcades, the form of spandrels, number of half columns, the form of capitals (vase-like) as well as decorative features, including extensive use of dense, elegant and multi-layered plant motifs and limited use of simple geometric motifs.

Keywords: lustre mihrab, stucco mihrab, Kashan, 6th Century to the Mid-8th Century AH., form and motif

در قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری، مقارن با حکومت‌های سلجوقی، خوارزمشاهی و ایلخانی در ایران، تکنیک‌های زرین‌فام و گچ‌بری به حد اعلا‌ی ظرافت خود رسید. شهر کاشان در استان اصفهان، از جمله مراکز مهمی بود که به دلیل داشتن خاندان‌های هنرمند کاشی‌کار، سرآمد شهرهای کشور در تولید محصولات زرین‌فام، محسوب می‌شد. بهترین عرصه هنرنمایی این نوع از آثار در ساخت محراب‌هایی تجلی یافت که امروزه اکثراً زینت‌بخش موزه‌های ایران و جهان است و تعدادی از مهم‌ترین آن‌ها در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. علاوه بر تولید محراب‌های زرین‌فام، ساخت و ساز محراب‌های گچی نیز، از فراوانی بسیار برخوردار بود و در بناهایی با کاربری‌های گوناگون، به‌کار برده می‌شد که شهر کاشان نیز، چندین نمونه از این محراب‌های گچ‌بری نفیس را در خود جای داده است. این پژوهش باهدف معرفی و تحلیل ویژگی‌های ساختاری (فرم کلی) و تزئینی (نقوش) محراب‌های زرین‌فام کاشان و مقایسه آن‌ها با محراب‌های گچ‌بری همین منطقه، شکل‌گرفت تا بر تداوم سنت‌های هنری در بستر زمان و تأثیرپذیری ویژگی‌های مذکور محراب‌های گچ‌بری منطقه کاشان از محراب‌های زرین‌فام، در بازه زمانی تعیین‌شده، تأکید نماید. بنابراین پرسش اصلی این پژوهش را می‌توان چنین مطرح کرد که شاخص‌ترین ویژگی‌های فرم و نقش محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری شهر کاشان، در قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری، کدام است و این محراب‌ها از حیث فرم‌ها و نقوش خود به چه میزان از محراب‌های زرین‌فام ساخته‌شده هم‌دوره یا دوره قبل، تأثیر پذیرفته‌اند؟ روش تحقیق تاریخی-توصیفی و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای (اسنادی) و میدانی است. نتایج مطالعات که از بررسی شش محراب زرین‌فام و چهار محراب گچ‌بری در بازه زمانی مذکور در شهر کاشان به‌دست‌آمده بر این نکته دلالت دارد که هنرمندان سازنده محراب‌های گچ‌بری کاشان، از رجوع به سنت‌های پیشین و هم‌زمان که در ساخت و تزئین محراب‌های زرین‌فام رواج داشته، بی‌بهره نبوده‌اند و به لحاظ تناسب کلی، فرم (مثلث زاویه‌دار) و تعداد طاق‌نماها، فرم لچکی‌ها، تعداد نیم ستون‌ها (پیلک‌ها)، فرم سرستون‌ها (گلدانی شکل) و همچنین ویژگی‌های تزئینی، از جمله استفاده وسیع از نقوش گیاهی متراکم، ظریف و چندلایه/سطحی و کاربرد محدود نقوش هندسی ساده، بیشترین تأثیر را از محراب‌های زرین‌فام اخذ نموده و با تکنیک گچ‌بری، به اجرا درآورده‌اند.

واژگان کلیدی: محراب زرین‌فام، محراب گچ‌بری، کاشان، قرن ششم

تا اواسط قرن هشتم هجری، فرم و نقش

مقدمه

محراب‌ها یکی از شاخص‌ترین عناصر معماری هستند که به واسطه قداست و اهمیت، در بناهایی با کاربری‌های مختلف (مسجد، مدرسه و غیره) به کار برده شده‌اند. ساخت محراب‌هایی از جنس کاشی زرین‌فام و گچ، در قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری که مقارن با دوران سلجوقی (۵۵۲-۴۲۹ ه.ق)، خوارزمشاهی (۴۷۰-۶۲۸ ه.ق) و ایلخانی (۷۲۶-۶۵۴ ه.ق) در ایران است، رواج بسیار یافت. شهر کاشان نیز، از جمله مراکزی بود که به همت ابی طاهر ابن ابی الحسن -جد اعلاى خاندان هنرمند کاشی‌ساز کاشانی- و چندین نسل از آن‌ها، آثار گران‌بهایی از کاشی‌ها و محراب‌های زرین‌فام در آن ساخته شد که امروزه از گنجینه‌های ارزشمند موزه‌های ایران و جهان محسوب می‌گردد. از جمله این محراب‌های زرین‌فام که از ارزش و نفاست بسیار برخوردار است و دارای قابلیت‌های تکنیکی و طرح‌هایی به صورت برجسته و فرورفته با نقوش گیاهی و هندسی و کتیبه است، می‌توان به سه محراب حرم مطهر رضوی اشاره کرد که در کاشان و توسط خاندان ابو طاهر و ابوزید نقاش ساخته شده بوده است. محراب‌های زرین‌فام دیگری که به بناهای تاریخی چون مسجد میدان کاشان، امامزاده یحیی ورامین و امامزاده حبیب بن موسی بن جعفر^(ع) کاشان تعلق دارند نیز از دیگر نمونه‌های شاخص در دوره مذکور به شمار می‌رود که از ویژگی‌های ممتازی برخوردار هستند. نکته قابل‌تأمل این‌که گرچه شهر کاشان به‌عنوان شاخص‌ترین محل تولید کاشی و محراب‌های زرین‌فام شناخته شده است، اما در این شهر، محراب‌های گچ‌بری نفیسی نیز وجود دارد که در مساجد و بقاع آن نصب گردیده و با وجود آسیب‌هایی که به برخی از آن‌ها وارد شده، همچنان از اهمیت برخوردار است که نمونه‌های شاخص این محراب‌های گچ‌بری را می‌توان در مسجد علی نوش‌آباد، مسجد کوچه میرنطنز، مسجد میان‌ده قمصر و بقعه بابا افضل کاشانی مشاهده نمود. با توجه به این‌که هر دو گروه از محراب‌های نام برده (زرین‌فام و گچ‌بری) در کاشان تولید شده و با در بناهای این شهر قرار دارد، تلاش در جهت شناسایی،

معرفی ساختار و تزیینات محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری کاشان و مقایسه این دو گروه از محراب‌ها با یکدیگر هدف این مقاله به شمار می‌رود تا بتوان به وجود شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها به لحاظ شکل کلی و تزییناتشان دست‌یافت. پژوهش حاضر درصدد پاسخ‌گویی به این سؤالات است شکل کلی و ویژگی‌های تزیینی (فرم و نقش) محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری کاشان در قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری، چگونه است و با توجه به تقدم زمانی محراب‌های زرین‌فام، آیا این محراب‌ها می‌توانسته است به‌عنوان الگویی در ساخت و تزیین محراب‌های گچ‌بری منطقه کاشان قلمداد گردد؟ با توجه به این‌که تاکنون مستندات تصویری مناسبی در جهت مقایسه این دو گروه از محراب‌ها منتشر نگردیده، این پژوهش در پی آن است تا بتواند به بررسی ویژگی‌های ساختاری و تزیینی در نمونه‌های مطالعاتی، نائل آید.

پیشینه پژوهش

منابع مرتبط با پیشینه این پژوهش را می‌توان به سه گروه کلی تقسیم‌بندی نمود. دسته اول و دوم شامل منابعی است که صرفاً اطلاعاتی را درباره یکی از انواع محراب‌ها (زرین‌فام یا گچ‌بری) در اختیار قرار می‌دهد و دسته دیگر منابعی را در برمی‌گیرد که در آن، از هر دو گروه از محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری نام برده شده و یا مورد بررسی قرار گرفته است که به‌اختصار، چند منبع از هر گروه، معرفی می‌گردد. دوايت دونالدسون در مقاله خود با عنوان *محراب‌های شاخص حرم مشهد*^۱، به معرفی محراب‌های زرین‌فام حرم مطهر رضوی و خوانش کتیبه‌ها، در محراب‌های مذکور می‌پردازد که یکی از منابع متقدم و مهم در این زمینه به شمار می‌آید. آلیور واتسون نیز در کتاب *زرین‌فام ایرانی* علاوه بر سبک‌شناسی آثار زرین‌فام، به معرفی بناهای مزین به کاشی‌ها و محراب‌های ساخته شده با این تکنیک پرداخته و فهرستی از هنرمندان سازنده و آثار ایشان (با مستندات تصویری) ارائه می‌کند. حسن نراقی در مقاله‌ای با عنوان *هنرمندان تاریخی کاشان و آثار گران‌بهای آن‌ها* به معرفی هنرمندان خاندان ابوطاهر کاشانی و آثار آنان اشاره نموده و به‌اختصار محراب‌های

هم در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود، به معرفی ویژگی‌های تزینی چند محراب گچ‌بری متعلق به قرن هشتم هجری از جمله محراب مسجد کوچه میر نطنز، پرداخته است. وی همچنین در مقاله مشترکی (۱۳۹۵) به تاریخ‌گذاری محراب‌های مسجد کوچه میر نطنز نیز مبادرت نموده است. در مجلدات کتاب *سیری در هنر ایران*، ریچارد اتینگهاوزن و آرتور یوپ نیز در مقالات جداگانه‌ای، به توصیف هر دو گروه از محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری مبادرت نموده‌اند. در این منبع، علاوه بر ارائه تصاویری از محراب‌ها، در زمینه معرفی آثار منقوش زرین‌فام نیز، فهرست مفصلی تهیه شده است. بلر نیز در مقاله‌ای با عنوان *سازنده‌ای از سده‌های میانه*^۲ به نسب‌شناسی هنرمندان در قرن هشتم هجری پرداخته و با ارائه مستندات، از همکاری میان هنرمندان کاشی‌کار و گچ‌بر در این دوره تاریخی، سخن می‌گوید. علی سجادی در کتاب *سیر تحول محراب از قرون اولیه اسلامی تا حمله مغول*، به گردآوری و توصیف تزینات چند لوحه قبر و دو محراب زرین‌فام حرم امام رضا^(ع)، محراب‌های مسجد میدان و محراب‌های گچ‌بری کاشان، پرداخته است. با استناد به پیشینه‌یابی انجام‌شده، درمی‌یابیم که در اکثر منابع مذکور، به مقایسه تزینات محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری و تطبیق آن‌ها با یکدیگر (بالأخص در منطقه کاشان) پرداخته نشده و غالباً یکی از این دو گروه از محراب‌ها، مورد مطالعه قرار گرفته است، بنابراین شایسته است تا با توجه به اهمیت محراب‌های مذکور و فقدان مستندات کافی در این زمینه، ساختار و تزینات محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری (قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری) با رویکردی تطبیقی مورد مطالعه قرار گیرد.

روش پژوهش

در این پژوهش که به روش‌های تاریخی-تطبیقی انجام شده است، به منظور معرفی ویژگی‌های آرایه‌های محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری کاشان، در ابتدا به ارائه تصاویر و ترسیم تعدادی از طرح‌های خطی تناسبات، ترکیب‌بندی‌ها و نقوش گیاهی و هندسی در محراب‌های مذکور و توصیف

زرین‌فام ساخته‌شده توسط این خانواده را برمی‌شمارد. شیلا بلر نیز در یک مقاله با عنوان *بیوگرافی مختصر ابوزید*^۱ که به آثار ابوزید نقاش اختصاص دارد، از محراب زرین‌فام متعلق به حرم امام رضا^(ع) نام برده و ویژگی‌های آثار هنری مرتبط با این هنرمند را توصیف کرده است. محمد یوسف کیانی در کتاب *تزینات وابسته به معماری ایران در دوره اسلامی پس از ذکر توضیحاتی درباره کاشی زرین‌فام*، جدول مشروحی از آثار زرین‌فام تاریخ‌دار که محراب‌ها نیز، از جمله آن‌ها به شمار می‌روند، ارائه نموده است. میثم جلالی در *کاشی‌های زرین‌فام حرم امام رضا^(ع) سندی از هویت تاریخی شهر مشهد* و حشمت کیفیلی در *مطالعه نقش و نوع کاشی‌های زرین‌فام حرم مطهر امام رضا^(ع) محفوظ در موزه آستان قدس رضوی* نیز مطالعاتی بر روی نقوش و انواع کاشی‌های زرین‌فام حرم مطهر امام رضا^(ع) و نمونه‌های محفوظ در موزه آستان قدس رضوی، انجام داده‌اند. کیانوش معتقدی در مقاله‌ای با عنوان *شکوه کاشی زرین‌فام در محراب‌های حرم مطهر رضوی* و کتاب خود به معرفی خاندان ابوطاهر کاشانی و آثار ایشان پرداخته و توضیحاتی ارائه نموده است. محراب‌های گچ‌بری کاشان نیز توسط لطف‌الله هنرفر (۱۳۵۰)، نصرت‌الله مشکوتی (۱۳۴۹)، ابوالقاسم رفیعی‌مهرآبادی (۱۳۵۲)، حسین فرخ‌یار (۱۳۶۹)، حسن نراقی (۱۳۸۲ و ۱۳۴۲) و حسن اعظم‌واقفی (۱۳۸۶)، به اختصار معرفی و توصیف شده است. دونالد ویلبر در *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*، به معرفی ۲۳ محراب گچ‌بری در فواصل سال‌های ۶۷۶-۷۹۲ ق پرداخته است که دو محراب گچ‌بری مسجد میان‌ده قمصر و بقعه بابا افضل در مرق کاشان نیز، از آن جمله هستند. رایا شانی نیز، در مقاله‌ای با عنوان *ویژگی‌های سبکی خاص کارگاه گچ‌بری منطقه کاشان در دوره سلجوقی*^۱ به بررسی ویژگی‌های سبکی یک کارگاه گچ‌بری، در منطقه کاشان به وجود سبک، در آثار گچ‌بری دوره سلجوقی (به‌ویژه محراب‌ها) اشاره می‌کند و با ارائه تصاویری از محراب‌های گچ‌بری این منطقه، به بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود در آرایه‌های گچ‌بری آثار مذکور، اقدام نموده است. راشدنیا

3. A Medieval Persian Builder

1. A Brief Biography of Abu Zayd

2. On the Stylistic Idiosyncrasies of a Saljūq, Stucco Workshop from the Region of Kāshān

ویژگی‌های بصری آن‌ها، مبادرت گردیده و در ادامه این ویژگی‌ها، با یکدیگر مقایسه گردیده و در نهایت، تحلیل‌هایی ارائه شده است. روش یافته‌اندوزی در این پژوهش نیز، مبتنی بر منابع اسنادی، سایت‌های معتبر اینترنتی (موزه‌ها)، بررسی‌های میدانی و مشاهدات عینی نگارندگان، تهیه تصاویری از محراب‌های مذکور و ارائه طرح‌های خطی به‌منظور خوانایی بیشتر تزیینات، با استفاده از نرم‌افزار Matrix 7.0 است.

محراب و تزیینات آن (قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری)

با توجه به رونق تولید سفال و کاشی‌های زرین‌فام، در قرون ششم و هفتم هجری قمری^۱، ساخت آثاری با این ماده که دارای جلوه و درخشش بی‌نظیری بود نیز آغاز گشت و در کنار سایر تزیینات بناها از قبیل؛ گچ‌بری و آجرکاری به‌کاربرده شد. ازجمله این تولیدات، لوحه‌ها و محراب‌های زرین‌فامی بودند که اکثراً در شهر کاشان و توسط خاندان معروف «ابوطاهر» تولید و به نقاط مختلف ایران ارسال می‌شدند تا در بناهای مذهبی و غیره، به‌کاربرده شود (اسکیرس، ۱۳۷۴: ۲۷۷؛ پورتر، ۱۳۸۱: ۳۳). در کنار این تکنیک ساخت، گچ‌بری نیز که از دیگر تزیینات معماری به‌شمار می‌رفت، سهم عمده‌ای را در ساخت و تزیین محراب‌ها به خود اختصاص داده بود. گرچه ساخت محراب‌های گچ‌بری، از قرون اولیه هجری نیز وجود داشت، اما در دوران سلجوقی و سپس ایلخانی، به لحاظ تکنیک‌های اجرایی و طرح و نقش به اوج خود دست‌یافت و به‌تدریج، جایگزین محراب‌های زرین‌فام شد. در منطقه کاشان، علاوه بر تولید محراب‌های زرین‌فام، محراب‌های گچ‌بری نفیسی نیز وجود دارد که در مساجد و بقاع ساخته‌شده‌اند و به این محدوده زمانی تعلق دارند. در ذیل ابتدا به معرفی چند نمونه از شاخص‌ترین محراب‌های

زرین‌فام قرن هفتم هجری که در شهر کاشان ساخته‌شده است و سپس برخی از محراب‌های گچ‌بری این منطقه، در بازه زمانی قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری پرداخته و سپس ویژگی‌های مشترک آن‌ها که می‌تواند دلیلی بر تأثیرپذیری محراب‌های گچ‌بری، از محراب‌های زرین‌فام متقدم یا هم‌دوره باشد، ارائه خواهد شد.

محراب‌های شاخص زرین‌فام کاشان (قرن هفتم هجری)

همان‌طور که ذکر شد، شهر کاشان یکی از مراکز تولید کاشی‌های زرین‌فام به‌شمار می‌رود که اکثراً توسط خاندان مشهور «ابوطاهر» و همکاری «ابوزید» نقاش، به انجام رسیده است. این کاشی‌های زرین‌فام که به فرم؛ کاشی‌های ستاره‌ای (ستاره هشت پر) یا قطعات مربع و مستطیل شکل هستند، در تزیین ازاره‌ها، نیز پوشش قبور (مانند قبر حضرت معصومه^(س))، یا ساخت محراب‌های زرین‌فام (چندتکه) به‌کاربرده شده است و ازجمله آثار بسیار نفیسی به‌شمار می‌روند که امروزه، از محل اصلی خود جابجا گردیده و در موزه‌های ایران و جهان، نگهداری می‌شود (کیانی، ۱۳۷۶: ۱۴۰-۱۳۶). ازجمله این محراب‌های زرین‌فام می‌توان به محراب‌های حرم حضرت رضا^(ع)، اشاره نمود^۲ که همگی در روضه منوره وجود داشته و بعداً به موزه آستان قدس رضوی منتقل شده است (پوپ، ۱۳۸۷، ۴/۱۵۵۲). این سه محراب با عناوین «پیش روی مبارک»، «پایین پای مبارک» و «بالای سر مبارک» هستند که احتمالاً همگی آن‌ها توسط خاندان ابو طاهر ساخته‌شده است (کفیلی، ۱۳۹۲: ۹۸-۸۷؛ عالم-زاده، ۱۳۹۰: ۳۳ و ۳۴) (جدول ۱). همچنین محراب‌های مسجد میدان کاشان و امامزاده یحیی ورامین نیز، از دیگر آثار منسوب به این خاندان و تولید شهر کاشان است. از دیگر محراب‌های زرین‌فام یا الواح قبور تولید شده در کاشان می‌توان به؛ کاشی‌های ممتاز مرقد حضرت معصومه^(س) در

۱ که در ارتباط با خاکسپاری ساخته‌شده‌اند به‌کاربرده شده است (واتسون، ۱۳۸۲: ۲۱۲-۲۱۳).

۲. برای اطلاع از متن کتیبه‌های محراب‌های زرین‌فام حرم مطهر رضوی، رک: (Donaldson, 1935: 118-127)

۱. قوچانی عقیده دارد که قدیمی‌ترین کاشی زرین‌فام در موزه اسلامی برلین با تاریخ ۵۲۹ق نگهداری می‌شود که مربوط به مدفن سید علی بن احمد الحسینی بوده است و پس از آن کاشی زرین‌فام تاریخ‌داری متعلق به سال ۶۰۰ق به شکل هشت پر، در موزه عربی قاهره وجود دارد (قوچانی، ۱۳۷۱: ۲-۱). واتسون نیز معتقد است که استفاده از کاشی زرین‌فام در قرون هفتم و هشتم هجری قمری، از یک تزیین صرف فراتر می‌رود و در بناهای تاریخی

قم (۶۰۲ق)، محراب امامزاده حبیب بن موسی^(ع) (۶۷۰-۶۷۰) و علی بن جعفر قم (۷۴۰ق) در موزه ایران باستان و غیره، اشاره نمود (جدول ۲). در ذیل به معرفی ۶ نمونه از این محراب‌های زرین‌فام، پرداخته و آن‌ها را به لحاظ ساختار کلی و تزییناتشان، اجمالاً بررسی خواهیم نمود.

جدول ۱: معرفی محراب‌های زرین‌فام حرم حضرت رضا^(ع) موجود در موزه آستان قدس رضوی

نام محراب	توضیحات
محراب پیش روی	این محراب در موزه مرکزی آستان قدس رضوی (طبقه همکف) قرار دارد. محراب مذکور به ابعاد ۲۷۲ در ۲۲۰ سانتی‌متر، بر دیواره ضلع جنوبی غربی بقعه اصلی مرقد مطهر نصب بوده (جلالی، ۱۳۹۲: ۱۵۱) که در سال ۶۱۲ هجری (اثنی‌عشر و ستم‌آئه)، به سفارش «عبدالعزیز بن آدم قمی» و توسط «محمد بن ابی طاهر کاشانی» و با همکاری «ابوزید نقاش» از کاشی زرین‌فام، ساخته شده است (واتسون، ۱۳۸۲: ۱۷۸ و ۱۷۹؛ کفیلی، ۱۳۹۲: ۹۱؛ Donaldson, 1935: 122). محراب مذکور شامل سه طاق‌نما (دو طاق‌نمای تیزه‌دار- زاویه‌دار و یک طاق‌نمای پلکانی) و شش لچکی با طرح گیاهی، دو حاشیه پهن اصلی دورتادور محراب با کتیبه‌هایی به خط کوفی و قلم ثلث در زمینه‌ای از نقوش گیاهی، حاشیه کتیبه دار در اطراف طاق‌نما، شش ستون‌نما (پیلک) و سرستون‌های گلدانی شکل، دو پیشانی و یک قندیل در وسط طاق‌نمای سوم (کوچک) است (تصاویر ۱-۴).
محراب پایین پا	این محراب که بر دیوار جنوب شرقی روضه منوره و پایین پای مبارک نصب بوده است (جلالی، ۱۳۹۲: ۱۵۱) ابعادی در حدود ۲۲۸ در ۱۸۰ سانتی‌متر دارد (کفیلی، ۱۳۹۲: ۹۱؛ Donaldson, 1935: 120). محراب دارای؛ سه طاق‌نما (دو طاق‌نمای تیزه‌دار- زاویه‌دار و یک طاق‌نمای پلکانی) و شش لچکی با نقوش گیاهی، دو حاشیه پهن اصلی دورتادور محراب با کتیبه‌هایی به خط کوفی و قلم ثلث در زمینه‌ای از نقوش گیاهی، شش ستون‌نما (پیلک) و سرستون‌های گلدانی شکل و سه پیشانی کتیبه‌دار است و با توجه به شباهت‌های تکنیکی، ساختاری و طرح‌ها و نقوش خود، محتمل است که توسط خاندان «ابی طاهر»، ساخته شده باشد (تصاویر ۵-۷).
محراب بالای سر	این محراب که در رواق بالاسر و دیوار سمت قبله نصب بوده، با ارتفاع ۲۰۴ سانتی‌متر و عرض ۱۲۴ سانتی‌متر، توسط علی‌بن محمد بن طاهر القاشانی، در ۶۴۰ق ساخته شده است و مشابه دو محراب قبلی حرم مطهر، به صورت برجسته به اجرا درآمده است (کفیلی، ۱۳۹۲: ۹۲؛ Donaldson, 1935: 127). محراب مذکور شامل؛ دو طاق‌نما، چهار لچکی، یک حاشیه پهن اصلی دورتادور محراب با کتیبه ثلث، چهار ستون‌نما (پیلک)، سرستون‌های گلدانی شکل و قندیلی در دیوار طاق‌نمای دوم است (تصاویر ۸-۱۱).

تصویر ۴: قسمتی از طاق‌نمای فوقانی محراب پیش روی مبارک حضرت رضا (ع) (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲: کتیبه تاریخ‌دار محراب پیش روی مبارک حضرت رضا (ع) (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱: محراب پیش روی مبارک حضرت رضا (ع) ۶۱۲ق (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۳: پیشانی طاق‌نمای دوم محراب پیش روی مبارک حضرت رضا (ع) (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۷: طاق‌نمای فوقانی محراب پائین پای مبارک حضرت رضا (ع) (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۶: حاشیه‌های دورتادور محراب پائین پای مبارک حضرت رضا (ع) (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۵: محراب پائین پای مبارک حضرت رضا (ع) (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۱: قندیل محراب بالای سر مبارک حضرت رضا (ع) (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۰: طاق‌نمای فوقانی محراب بالای سر مبارک حضرت رضا (ع) (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۹: قسمتی از حاشیه دورتادور محراب بالای سر مبارک حضرت رضا (ع) (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۸: محراب بالای سر مبارک حضرت رضا (ع) (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۲: معرفی دیگر محراب‌های زرین‌فام تولیدشده توسط هنرمندان کاشانی

نام محراب	توضیحات
محراب مسجد میرعماد، میدان کاشان	مسجد میرعماد کاشان، در جنوب میدان فیض (میدان سنگ سابق) واقع شده است و طبق کتیبه سردر به قرن نهم هجری تعلق دارد، اما با توجه به شواهد موجود، به نظر می‌رسد که در جای بنایی از دوره خوارزمشاهیان، ساخته شده است (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۴۸). مسجد از نوع چهارایوانی، دارای شبستان، ایوان، سردر و جلوخان مفصل با تزیینات قطاربندی، یزدی بندی و گچ‌بری؛ صحن و رواق؛ منبر کاشی و کتیبه‌های تاریخ‌دار است. محراب نفیس کاشیکاری بنا که از جمله آثار بسیار مهم این مسجد به شمار می‌رود، در تاریخ ۶۲۳ هجری و توسط حسن بن عریشاه ساخته شده است و اکنون در موزه هنرهای اسلامی برلین نگهداری می‌شود ^۱ (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۱۴؛ فرخ‌پار، ۱۳۶۹: ۲۵-۲۲). این محراب شامل؛ سه طاق‌نما، شش لچکی، یک حاشیه باریک با نقوش گیاهی و یک حاشیه پهن اصلی در دورتادور محراب با کتیبه‌ای به قلم ثلث در زمینه‌ای از نقوش گیاهی، حاشیه‌های کتیبه دار در اطراف طاق‌نماها به خط کوفی و قلم نسخ، شش ستون‌نما (پیلک) و سرستون‌های گلدانی شکل، دو پیشانی و یک قندیل در وسط طاق‌نمای سوم (کوچک) است (تصاویر ۱۵-۱۲).
محراب امامزاده یحیی ورامین	امامزاده یحیی در محله کهنه گل شهرستان ورامین، یکی از بناهای برجای‌مانده از دوره ایلخانی است که به دلیل تزیینات گچ‌بری و کاشی کاری‌های خود، اهمیتی جهانی دارد. در این بقعه، آرایه‌های گچ‌بری وسعت زیادی از تزیینات را به خود اختصاص داده است به گونه‌ای که در بخش‌های مختلف بنا از جمله: گوشه‌سازی‌ها (سه‌گنج)، دیوار سمت قبله، سقف و کتیبه ثلث تاریخ‌دار درون بقعه (۷۰۷ق)، می‌توان نمونه‌های منحصر به فردی از این تزیینات را مشاهده کرد. زاره ^۲ اولین محقق است که از این محراب نام می‌برد که توسط علی بن محمد بن ابی طاهر در ۶۶۳ق ساخته شده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲۰؛ نراقی، ۱۳۴۲: ۱۹). سیاحانی که در گذشته از امامزاده یحیی بازدید کرده‌اند، شرح مبسوطی راجع به کاشی‌های زیبا و کتیبه برجسته آن به قلم ثلث و محراب نفیس این بنا، در سفرنامه خود نوشته‌اند (آذری، ۱۳۴۸: ۶۲-۶۳). این محراب دارای؛ سه طاق‌نما، شش لچکی با نقوش گیاهی، یک حاشیه باریک با نقوش گیاهی و یک حاشیه پهن اصلی در دورتادور محراب با کتیبه‌هایی به قلم ثلث در زمینه‌ای از نقوش گیاهی، چهار ستون‌نما (پیلک) و سرستون‌های گلدانی شکل، فاقد پیشانی و یک قندیل آویخته، در وسط دیوار روبروی طاق‌نما است (تصاویر ۱۶ و ۱۷).
محراب امامزاده حبیب بن موسی بن جعفر کاشان	این مقبره در محله «پشت‌مشهد»، در خیابان امام خمینی قرار دارد و طبق کتیبه در ورودی، منسوب به حبیب بن موسی بن جعفر ^۳ است ^۴ (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۰۷). قدمت آرامگاه دقیقاً مشخص نیست (احتمالاً نیمه دوم قرن هفتم هجری)، اما با استناد به سفال و کاشی‌های زرین‌فام و آثاری از دوره‌های متأخر، به نظر می‌رسد که چندین دوره ساخت و ساز و تزیین را پشت سر گذاشته است. بنای فعلی آرامگاه صحن مستطیل شکلی است که رواق‌هایی از اتاق‌های بزرگ و کوچک در دو طبقه، آن را احاطه کرده‌اند. تزیینات بنا شامل: مقرنس‌کاری، نقاشی دیواری و منبت چوب است که برخی دچار آسیب دیدگی شده و به تدریج از بین رفته است (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۲۵۹ و ۲۶۰؛ ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲۲). محراب زرین‌فام نسبتاً کوچکی از این بنا برجای‌مانده که به موزه ایران باستان منتقل شده است و تاریخ‌های ۶۷۰-۶۶۷ق و نام طاهر نقاش، بر آن حک شده است (واتسون، ۱۳۸۲: ۱۸۵-۱۸۴؛ نراقی، ۱۳۸۲: ۱۱۱-۱۱۰). محراب مزبور دارای؛ سه طاق‌نما و شش لچکی با نقوش گیاهی چندلایه، یک حاشیه اصلی در دورتادور محراب با کتیبه‌ای به قلم ثلث در زمینه‌ای از نقوش گیاهی، دو حاشیه کتیبه دار در اطراف طاق‌نماها به قلم ثلث، چهار ستون‌نما (پیلک) و سرستون‌های گلدانی شکل کوچک با نقوش گیاهی است (تصاویر ۲۰-۱۸).

هنرهای صنایع خراسان بزرگ
تابستان ۱۴۰۲، شماره ۲
۱۹

۱. برای اطلاع از تاریخچه و نحوه انتقال محراب زرین‌فام مسجد میرعماد/میدان کاشان (۶۲۳ق) به موزه برلین، رک: (URL 3) Zareh 2
۲. کاشی‌های باشکوه تا قرن سیزدهم هجری، بر محراب و ازاره مقبره به چشم می‌خورد، اما امروزه تقریباً در ۲۴ مجموعه در سراسر دنیا پراکنده است (بلر و بلوم، ۱۳۸۵: ۲۸-۲۷).

۴. از این فرم با عنوان «سه‌گوش زاویه‌دار» نیز، نام‌برده شده است (کیانی، ۱۳۷۶: ۱۴۰).

۵. برخی نسب این بزرگوار را، به امام محمدباقر^۵ نسبت می‌دهند (قره‌چانلو، ۱۳۸۶: ۲۸).

تصویر ۱۵: طاق‌نمای دوم و سوم محراب زرین‌فام مسجد میرعماد، میدان کاشان (URL1)

تصویر ۱۲: طاق‌نمای اول محراب زرین‌فام مسجد میرعماد، میدان کاشان (URL1)

تصویر ۱۴: پیشانی بالای طاق‌نمای دوم محراب زرین‌فام مسجد میرعماد، میدان کاشان (URL1)

تصویر ۱۳: محراب زرین‌فام مسجد میرعماد، میدان کاشان، ق. ۶۲۳، موزه هنرهای اسلامی برلین (URL1)

تصویر ۱۸: محراب زرین‌فام امامزاده حبیب بن موسی بن جعفر^(ع)، ۶۷۰-۶۶۷ ق، موزه دوران اسلامی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۷: طاق‌نمای فوقانی محراب زرین‌فام امامزاده یحیی ورامین (URL 2)

تصویر ۲۰: کتیبه تاریخ‌دار ۶۷۰ ه. ق، محراب زرین‌فام امامزاده حبیب بن موسی بن جعفر^(ع)، موزه دوران اسلامی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۶: محراب زرین‌فام امامزاده یحیی ورامین، ۶۶۳ ق، موزه شانگریلا (URL 2)

تصویر ۱۹: طاق‌نمای فوقانی محراب زرین‌فام امامزاده حبیب بن موسی بن جعفر^(ع)، موزه دوران اسلامی (مأخذ: نگارندگان)

ویژگی‌های ساختاری و تزئینی محراب‌های زرین‌فام

با توجه به نمونه‌های بررسی شده که اکثراً دارای تاریخ ساخت و رقم هنرمند سازنده هستند و ساخت آن‌ها در شهر کاشان تقریباً قطعی است، می‌توان ویژگی‌هایی را به لحاظ شکل کلی و اجزاء آن‌ها و همچنین تزئینات به‌کاررفته در محراب‌ها برشمرد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از: چند طاق‌نمایی بودن، دارای چند حاشیه پهن اصلی، تعدد نیم ستون‌ها (پیلک‌ها) و سرستون‌ها، فرم گلدانی شکل سرستون‌ها، فرم زاویه‌دار طاق‌نماها، لچکی‌های مثلث شکل (بدون انحناء)، وجود حاشیه در اطراف طاق‌نماها. محل اجرای تزئینات گیاهی در طاق‌نماها، لچکی‌ها، پسرزمینه کتیبه‌ها، بر روی بدنه نیم ستون‌ها و گلدان‌ها است. این نقوش شامل؛ اسلیمی‌های نسبتاً درشت و حجیم و گل و برگ‌هایی است که با ظرافت در پس‌زمینه نقوش اسلیمی به‌کاربرده شده و طرح گیاهی را به‌صورت چندلایه و پرکار، درآورده است. کتیبه‌ها نیز در حاشیه‌های اصلی، پیشانی‌ها، حاشیه اطراف طاق‌نما و برخی حاشیه‌های باریک به‌کاررفته‌اند که به لحاظ نوع کتیبه نیز می‌توان بیان داشت که استفاده از کتیبه‌های ثلث در حاشیه‌های دور محراب، کتیبه‌های کوفی در حاشیه اطراف طاق‌نما و حاشیه‌های باریک، از فراوانی بیشتری برخوردار است. طرح‌های هندسی نیز سهم بسیار کمی را در تزئینات محراب‌های مزبور برعهده دارند که بیشتر در حاشیه‌های باریک و به‌صورت نقوش زنجیروار و ممتد، است.

برخی از محراب‌های گچ‌بری کاشان (قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری)

در این دوره تاریخی محراب‌های گچ‌بری متعددی در اکثر نقاط ایران ساخته شدند که علاوه بر تنوع بسیار در تکنیک‌های اجرایی، از طرح‌ها و نقوش متفاوتی نیز برخوردار بودند. باوجود تخریب و آسیب‌های واردشده بر پیکره اکثر بناها و متعاقب آن محراب‌های این آثار، هنوز هم می‌توان نمونه‌های شاخصی از این محراب‌های گچی را مشاهده نمود که برخی از آن‌ها، از محل اصلی خود جابجا شده و به موزه‌ها منتقل گردیده است. در شهرستان‌های کاشان نیز، چهار محراب گچ‌بری وجود دارد که گرچه فاقد نام هنرمند سازنده و تاریخ ساخت هستند، اما به دلایلی از قبیل واقع‌شدن در بناهای ساخته‌شده در دوره‌های سلجوقی تا ایلخانی و ویژگی‌های تزئینی‌شان، به قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری منسوب شده‌اند. این محراب‌های گچ‌بری عبارت است از: محراب‌های مساجد؛ علی در نوش‌آباد (سلجوقی-ایلخانی)، کوچه میر در نطنز (سلجوقی-ایلخانی)، امام حسن/میان‌ده در قمصر (ایلخانی) و بقعه بابا افضل کاشانی در مَرَق (ایلخانی) در ذیل به معرفی اجمالی نمونه‌های مذکور پرداخته و آن‌ها را به لحاظ ساختار کلی و تزئیناتشان، اجمالاً موردبررسی قرار می‌دهیم (جدول ۳).

جدول ۳: معرفی محراب‌های گچ‌بری کاشان

نام محراب	توضیحات
محراب مسجد علی نوش‌آباد	مسجد علی نوش‌آباد، در شهری به همین نام (حدود ۸ کیلومتری شمال شهر کاشان) ^۱ ، در نزدیکی مسجد جامع این شهر قرار گرفته و به دوره سلجوقی-ایلخانی منسوب است. این مسجد دارای یک راهرو ورودی و شبستانی است که پایین‌تر از سطح از سطح کوچه قرار دارد. طبقه دوم بنا شامل: یک ایوان و سه دهلیز در طرفین است و در ضلع شمال غربی این طبقه، راهپله‌ای است که به پشت‌بام و تک مناره آن راه دارد (فرخیار، ۱۳۶۹: ۳۱؛ مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۷۶: ۵۹-۵۸؛ نراقی، ۱۳۸۲: ۲۴۲). در راهرو ورودی مسجد، بقایای یک محراب گچ‌بری وجود دارد که با توجه به نامتعارف بودن محل قرارگیری‌اش به نظر می‌رسد که بنا، در دوره‌های بعد از ساخت محراب، دچار دخل و تصرفاتی شده است. این محراب که از نظر شکل ظاهری در اکثر قسمت‌های خود دچار آسیب گردیده و فقط بخش فوقانی آن برجای مانده است دارای: ۲/۵۰ متر ارتفاع و ۲ متر عرض است و شامل: یک طاق‌نما با نقوش گیاهی، یک حاشیه پهن اصلی دورتادور محراب با کتیبه‌ای به قلم ثلث در پس‌زمینه نقوش گیاهی، بقایایی از دو ستون با سرستون‌هایی در قسمت پایه طاق‌نماها و یک پیشانی کتیبه دار، باقی مانده است (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۲۴-۱۲۲) (تصاویر ۲۱ و ۲۲).
محراب مسجد کوچک میر نطنز	این مسجد در محله میر شهرستان نطنز (حدود ۸۵ کیلومتری کاشان) قرار دارد که شالوده آن را به دوره سلجوقی منسوب می‌کنند (Kelise, 1977:299; Hillenbrand, 1987: 200). بنا شامل سردر بلند با تزیینات گچ‌بری، شبستان مربع شکل و سقفی متشکل از ۹ گنبد کوچک و یکنواخت که بر چهار ستون مکعب شکل تکیه دارد، است. محراب گچ‌بری این مسجد، به عرض ۱/۶۴ و ارتفاع ۲/۸۴ متر است و شامل: سه طاق‌نما با نقوش گیاهی، یک حاشیه پهن اصلی دورتادور محراب با کتیبه‌ای به قلم ثلث در پس‌زمینه نقوش گیاهی، دو نیم ستون با سرستون‌های گلدانی شکل، شش لچکی، چهار قبه برجسته و حاشیه کتیبه‌دار در اطراف طاق‌نما باقی مانده است (تصاویر ۲۵-۲۳). قابل‌ذکر است که بر روی بام مسجد نیز محراب گچ‌بری کوچکی قرار دارد که می‌تواند بر دو طبقه بودن مسجد در سال‌های گذشته تأکید نماید (گدار، ۱۳۷۱، ۲۵۱/۳؛ نراقی، ۱۳۸۲: ۲۸۶-۲۸۵؛ صالحی کاخکی و راشدنیا، ۱۳۹۵: ۳۰-۲۹).
محراب مسجد امام حسن ^(ع) ، میان‌ده قمصر	این مسجد، در محله میان‌ده شهرستان قمصر (حدود ۲۵ کیلومتری جنوب شهر کاشان) قرار دارد. این مسجد کوچک، با معماری بسیار ساده شامل: یک شبستان مربعی با سقف تیرپوش است و دارای محراب گچ‌بری نفیسی است که فاقد تاریخ و رقم هنرمند سازنده بوده و آن را به دوره سلجوقی یا ایلخانی نسبت می‌دهند ^۲ . این محراب که از نظر شکل ظاهری در اکثر قسمت‌های خود دچار آسیب شده و بخش‌هایی از آن مرمت گردیده و یا با گچ، پوشانده شده است، در دیوار ضلع جنوبی بنا قرار دارد (سجادی، ۱۳۷۶: ۱۲۷-۱۲۶؛ نراقی، ۱۳۸۲: ۲۴۷). محراب مذکور دارای: ۳/۶۰ متر ارتفاع، ۲/۶۰ متر عرض و حدود ۵۰ سانتی‌متر عمق است و شامل: دو طاق‌نما با نقوش گیاهی، یک حاشیه پهن اصلی دورتادور محراب با کتیبه ثلث در زمینه‌ای از نقوش گیاهی مترکم، یک حاشیه در اطراف طاق‌نمای اول با کتیبه کوفی، چهار لچکی، بقایایی از یک ستون نما و سرستون گلدانی شکل (در سمت راست) و فاقد پیشانی است (تصاویر ۲۸-۲۶).

در محراب مسجد میان‌ده قمصر، با محراب‌های اواسط قرن ششم هجری، تاریخی در حدود نیمه دوم قرن ششم هجری را برای این محراب پیشنهاد کرده است (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۲۶). این در حالی است که میراث فرهنگی کاشان، محراب مذکور را متعلق به دوره ایلخانی معرفی کرده است.

۱. نوش‌آباد که در ۳ کیلومتری شهرستان آران و بیدگل و ۸ کیلومتری کاشان واقع شده است، امروزه جزو شهرستان آران و بیدگل است (URL4)، درحالی‌که در گذشته جزو شهرستان کاشان به شمار می‌رفته، لذا در این تحقیق آورده شده است.

۲. نراقی به‌واسطه شباهت طرح و اسلوب کلی محراب مسجد میان‌ده/مسجد امام حسن^(ع) با محراب کوچک میر نطنز، آن را متعلق به دوره سلجوقی می‌داند (نراقی، ۱۳۸۲: ۲۴۷) و سجادی نیز، با برشمردن مشابهت شیوه گچ‌بری نقش‌مایه‌ها و کتیبه‌های به‌کاررفته

آرامگاه «افضل الدین محمد بن حسن مرقی کاشانی»؛ حکیم، عارف و شاعر نیمه دوم قرن ششم و نیمه اول قرن هفتم هجری، در غرب روستای مرقی (۴۰ کیلومتری غرب شهر کاشان) قرار دارد. این بقعه، از جمله بناهای آرامگاهی ایران در دوره مغول و الحاقاتی از دوره‌های بعدی است که با تزییناتی از جمله؛ کاشی‌کاری، نقاشی دیواری و گچ‌بری آراسته شده است (فرخ‌یار، ۱۳۶۹: ۲۶-۲۷؛ مشکوتی، ۱۳۴۹: ۲۲۶؛ ویلبر، ۱۳۶۵: ۲۰۴). محراب این بنا دارای ۲/۶۰ متر ارتفاع، ۲ متر عرض و حدود ۱۸ سانتی‌متر عمق است و شامل؛ دو طاق نما (زاویه‌دار-پلکانی) با نقوش گیاهی، دو حاشیه پهن اصلی با نقوش هندسی و کتیبه‌ای به قلم ثلث در زمینه‌ای از نقوش گیاهی، دو کتیبه کوفی بنایی، چهار لچک، دو ستون نما و سرستون‌های مکعبی شکل کوچک است (تصاویر ۲۹-۳۱).

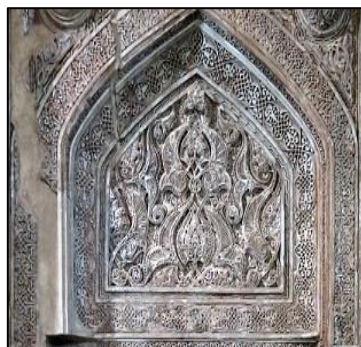
تصویر ۲۲: قسمتی از کتیبه و تزیینات دیوار روبرویی محراب گچ‌بری مسجد علی نوش‌آباد (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۱: محراب گچ‌بری مسجد علی نوش‌آباد (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۵: بخشی از فضای داخلی طاقنمای دوم محراب گچ‌بری مسجد کوچه میرنطنز (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۴: طاقنمای فوقانی محراب گچ‌بری مسجد کوچه میرنطنز (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۳: محراب گچ‌بری مسجد کوچه میرنطنز (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۸: طاق‌نمای دوم
محراب گچ‌بری مسجد امام
حسن^(ع)، میان‌ده قمصر
(مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۷: لچکی محراب گچ‌بری مسجد امام
حسن^(ع)، میان‌ده قمصر (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۶: محراب گچ‌بری مسجد امام
حسن^(ع)، میان‌ده قمصر (مأخذ:
نگارندگان)

تصویر ۳۱: طاق‌نمای دوم محراب
گچ‌بری بقعه بابا افضل کاشانی مرقی
(مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۳۰: طاق‌نمای فوقانی محراب گچ‌بری
بقعه بابا افضل کاشانی مرقی (مأخذ:
نگارندگان)

تصویر ۲۹: محراب گچ‌بری بقعه
بابا افضل کاشانی مرقی
(مأخذ: نگارندگان)

بدنه نیم ستون‌ها و گلدان‌ها است. نقش‌مایه‌ها شامل اسلیمی‌های نسبتاً درشت و حجیم است که معمولاً با تزیینات آژده کاری، آراسته شده است. گل و برگ‌ها هم به میزان کمتر و با ظرافت بیشتر، در پس‌زمینه نقوش اسلیمی و کتیبه‌ها، به اجرا درآمده و طرح‌های مزبور را به صورت چندلایه و پرکار، درآورده است. کتیبه‌ها نیز در حاشیه‌های اصلی، حاشیه اطراف طاق‌نما و برخی حاشیه‌های باریک به‌کاررفته‌اند که به لحاظ نوع کتیبه نیز می‌توان گفت که استفاده از کتیبه‌های ثلث در حاشیه‌های دور محراب، باریک، از فراوانی بیشتری برخوردار است. طرح‌های

بررسی ویژگی‌های ساختاری و تزیینی محراب‌های گچ‌بری با توجه به نمونه‌های بررسی شده که اکثراً، منسوب به قرن هشتم هجری هستند و در بناهای تاریخی (مساجد-مقبره) شهرستان‌های کاشان وجود دارند می‌توان، ویژگی‌هایی را به لحاظ شکل کلی و اجزاء آن‌ها و همچنین تزیینات به‌کاررفته در این محراب‌ها برشمرد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از: دارای چند حاشیه پهن اصلی، وجود نیم ستون‌ها و سرستون‌ها، فرم گلدانی شکل سرستون‌ها، فرم زاویه‌دار طاق‌نماها، لچکی‌های مثلث شکل (بدون انحناء)، وجود حاشیه در اطراف طاق‌نماها. محل اجرای تزیینات گیاهی نیز بیشتر در؛ طاق‌نماها، لچکی‌ها، پس‌زمینه کتیبه‌ها، بر روی

ب. مسجد کوچه میر نظریه، ج. مسجد میان‌ده قمصر، د. بقعه بابا افضل کاشانی.

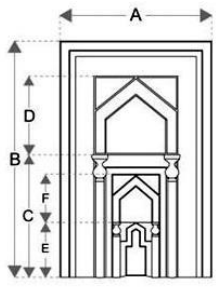
مشابهت‌های شکل کلی و اجزاء محراب‌ها

با مقایسه شکل کلی و اجزاء محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری کاشان، می‌توان به شباهت‌هایی دست‌یافت که از آن جمله: تعداد و فرم طاق‌نماها (مثلث زاویه‌دار) (تصویر ۴)، کاربرد حاشیه پهن دورتادور محراب، وجود حاشیه در اطراف طاق‌نماها، تعداد و فرم سرستون‌های گلدانی شکل (تصویر ۵) است. نتایج به‌دست‌آمده از تناسبات تعیین‌شده در جدول زیر نیز، حاکی از آن است که تقریباً همه محراب‌ها، از کادر مستطیل شکلی با نسبت تقریبی دو سوم (۰/۶)، پیروی می‌کند. از دیگر مشابهت‌های به‌دست‌آمده می‌توان به ارتفاع طاق‌نمای بزرگ به ارتفاع کل محراب با نسبت ۰/۳ و ارتفاع نیم ستون‌های بلند به ارتفاع کل محراب با نسبت ۰/۵، اشاره نمود (جدول ۴).

جدول ۴: مقایسه ساختار (شکل کلی) محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری کاشان (مأخذ: نگارندگان)

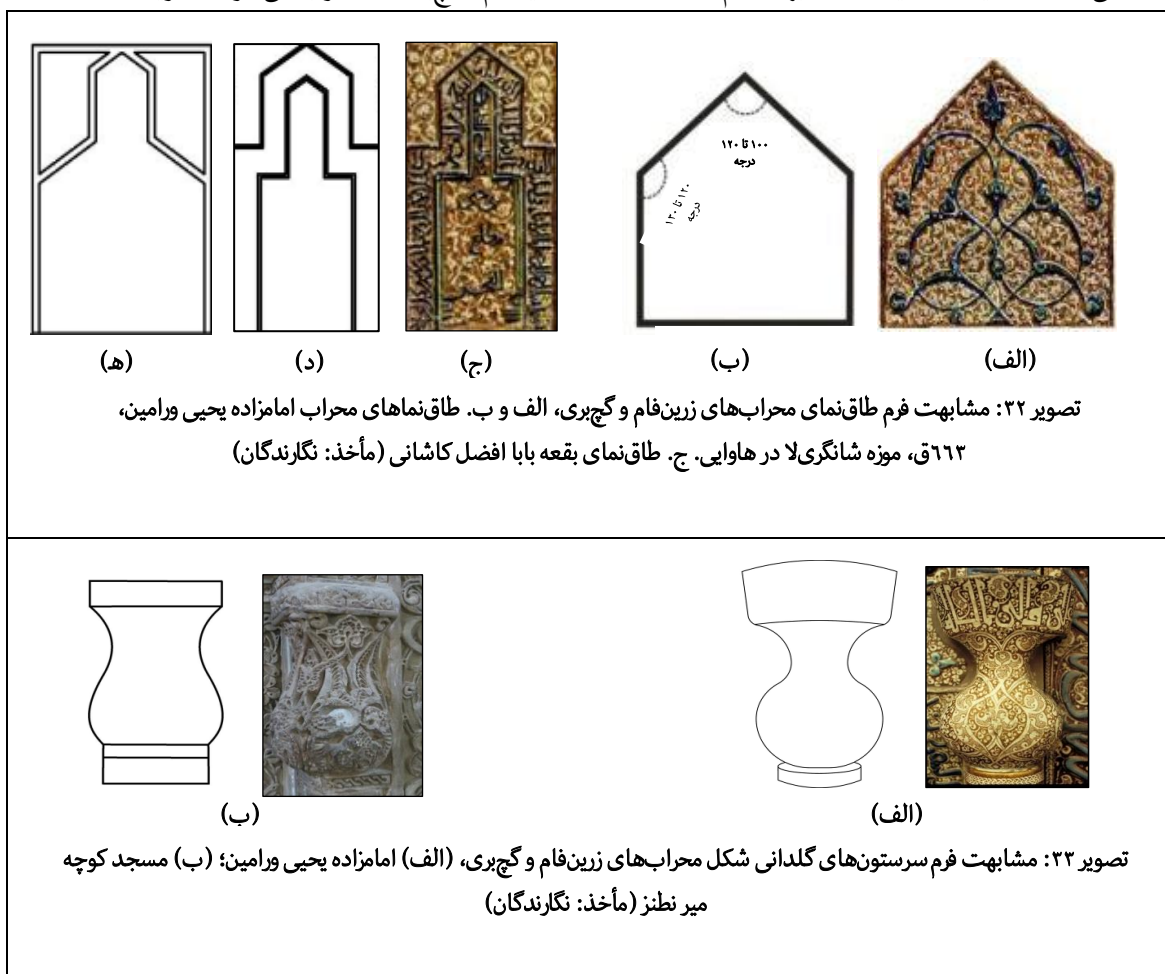
هندسی هم سهم کمی را در تزئینات محراب‌های مزبور برعهده دارند که عمدتاً در حاشیه‌های باریک و روی بدنه نیم ستون‌ها استفاده شده و به‌صورت نقوش زنجیروار یا ترکیبی از نقش‌مایه‌های ساده (مثلث، مربع) است.

مقایسه مشابهت‌های محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری کاشان
با توجه به این‌که قصد داریم تا بر تأثیرپذیری ویژگی‌های ساخت و تزئین محراب‌های گچ‌بری کاشان، از محراب‌های زرین‌فام همین منطقه بپردازیم، لذا سعی شده تا شاخص‌ترین مشابهت‌های ساختاری، نقوش، ترکیب‌بندی و کتیبه‌های این محراب‌های گچ‌بری با آثار زرین‌فام بررسی شده و تحلیل‌هایی ارائه گردد. این محراب‌ها به ترتیب عبارت‌اند از: محراب‌های زرین‌فام: الف. پیش روی مبارک، ب. پایین پای مبارک، ج. بالای سر مبارک، د. مسجد میدان کاشان، هـ. امامزاده یحیی ورامین، و. امامزاده حبیب بن موسی کاشان. محراب‌های گچ‌بری: الف. مسجد علی نوش‌آباد،

تناسبات	محراب‌های زرین‌فام						محراب‌های گچ‌بری
 <p>A عرض B طول (ارتفاع) محراب C ارتفاع نیم ستون بزرگ B ارتفاع کل محراب D ارتفاع طاق‌نمای بزرگ B ارتفاع کل محراب E ارتفاع نیم ستون کوچک B ارتفاع کل محراب F ارتفاع طاق‌نمای کوچک B ارتفاع کل محراب</p>	(ج)	(هـ)	(د)	(ع)	(ب)	(الف)	
	(د)	(ع)	(ب)	(الف)			
	<p>● حاشیه‌ها ● طاق‌نماها ● لچکی‌ها ● حاشیه اطراف طاق‌نماها ● نیم ستون‌ها ● پیشانی‌ها</p>						

زاویه‌دار، در محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری مشاهده می‌شود (تصویر ۳۲- ج، د، ه). همان‌طور که ذکر شد، مشابهت در فرم / شکل کلی سرستون‌های گلدانی شکل که دارای یک بدنه گرد و برجسته، حاشیه‌ای در لبه بالایی گلدان و پایه‌ای در زیر گلدان (محل اتصال به ستون نما) هستند نیز، از دیگر شباهت‌های موجود در ساختار محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری، محسوب می‌شود (تصویر ۳۲).

یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های مشترک ساختاری، وجود طاق‌نماهایی با زاویه حدود ۱۰۰ تا ۱۲۰ درجه در بالا (رأس) و زوایای حدود، ۱۲۰ تا ۱۳۰ درجه در طرفین است که فرم مشخصی (مثلث زاویه‌دار) را ایجاد نموده است و معمولاً در طاق‌نمای اصلی محراب وجود دارد (تصویر ۳۲ - الف، ب). طاق‌نماهای پلکانی نیز از دیگر مشابهت‌های ساختاری به شمار می‌رود که در ذیل، تصاویری از مشابهت فرم طاق‌نمای

(ه)

(د)

(ج)

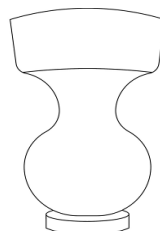
(ب)

(الف)

تصویر ۳۲: مشابهت فرم طاق‌نمای محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری، الف و ب. طاق‌نماهای محراب امامزاده یحیی ورامین، ۱۶۶۳ق، موزه شانگری لا در هاوایی. ج. طاق‌نمای بقعه بابا افضل کاشانی (مأخذ: نگارندگان)

(ب)

(الف)

تصویر ۳۳: مشابهت فرم سرستون‌های گلدانی شکل محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری، (الف) امامزاده یحیی ورامین؛ (ب) مسجد کوچک میر نطنز (مأخذ: نگارندگان)

قابل‌ذکر است که کتیبه‌های کوفی، بیشتر در حاشیه بیرونی اطراف طاق‌نما و کتیبه‌های ثلث، در حاشیه اصلی دورتادور محراب وجود دارد. از آن جمله می‌توان به مشابهت کتیبه کوفی محراب‌های زرین‌فام مسجد میدان کاشان، گچ‌بری مسجد میان‌ده قمصر وجود دارد. نقوش هندسی سهم کمتری از تزئینات را در بردارد و بر روی ستون‌نماها، سرستون‌ها و حاشیه‌های فرعی به‌کاررفته است که موارد فوق، ازجمله بارزترین ویژگی‌های مشترک این دو گروه از محراب‌ها، محسوب می‌شود (جدول ۵).

مشابهت محل کاربرد نقوش و کتیبه‌ها در محراب‌ها

با جانمایی نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌های محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری کاشان درمی‌یابیم که؛ نقوش گیاهی، بیشترین حجم تزئینات را به خود اختصاص داده است و غالباً در؛ طاق‌نماها، لچکی‌ها، دیوار روبروی طاق‌نما و پس‌زمینه کتیبه‌ها به‌کاربرده شده است. کتیبه‌ها، در جایگاه بعدی قرار دارد که در حاشیه‌های پهن اصلی و حاشیه بیرونی اطراف طاق‌نماها، استفاده شده و اکثراً نقوش گیاهی در پس‌زمینه آن‌ها (به‌صورت ساقه‌های دایره‌وار و مواج)، به‌کاررفته است.

جدول ۵: مقایسه جانمایی انواع تزئینات، در ساختار (شکل کلی) محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری کاشان (مأخذ: نگارندگان)

<p>(الف) (ب) (ج) (د) (ه) (و)</p>	محراب‌های زرین‌فام
<p>(الف) (ب) (ج) (د)</p>	محراب‌های گچ‌بری
<p>● گیاهی ● هندسی ● کتیبه ● هندسی - گیاهی ● کتیبه - گیاهی</p>	

ورامین و محراب‌های گچ‌بری؛ مساجد علی نوش‌آباد و میان‌ده قمصر، آورده شده است (تصویر ۲۴).

در ذیل، مشابهت محل کاربرد نقوش گیاهی در طاق‌نماها، لچکی‌ها و همچنین استفاده از کتیبه به خط کوفی، در حاشیه اطراف طاق‌نما، در محراب زرین‌فام امامزاده یحیی

(الف)

(ب)

(ج)

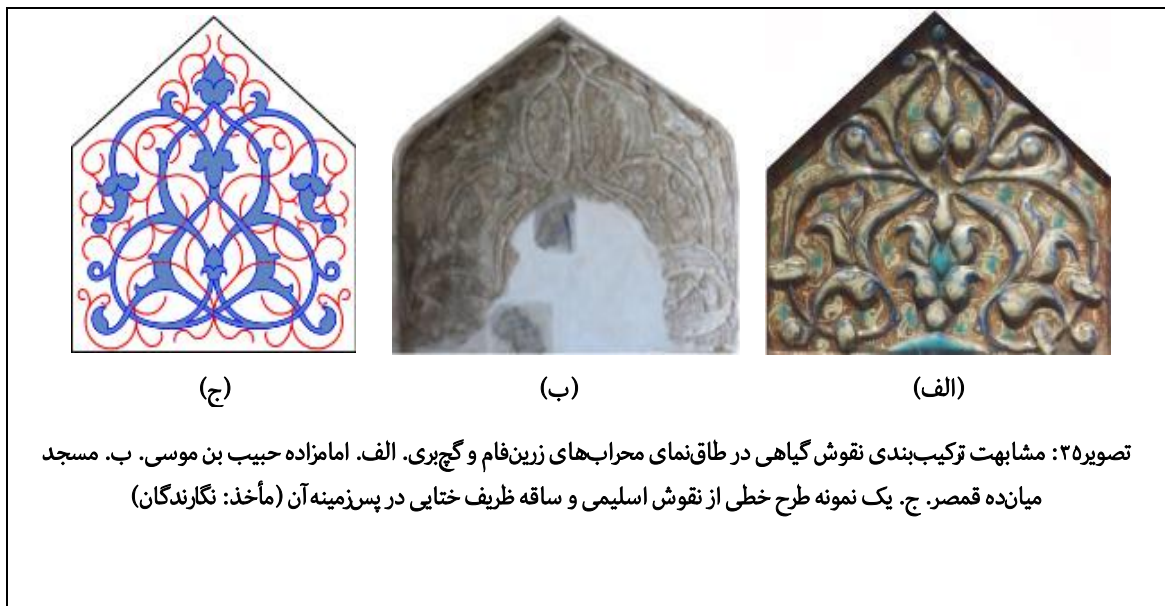
تصویر ۲۴: مشابهت کاربرد کتیبه کوفی در حاشیه اطراف طاق‌نمای محراب‌های گچ‌بری. الف. طاق‌نمای محراب زرین‌فام امامزاده یحیی ورامین، ۱۶۲ق. ب. طاق‌نمای مسجد علی نوش‌آباد. ج. طاق‌نمای مسجد میان‌ده قمصر (مأخذ: نگارندگان)

چندلایه بودن آرایه‌های گچی، پیچش و فشردگی بندها و ساقه‌های گیاهی و استفاده از دو ساقه گیاهی متنوع به‌صورت توأمان (اسلیمی و ختایی) است. همچنین

مشابهت در ترکیب‌بندی تزئینات گیاهی (اسلیمی و ختایی) ترکیب‌بندی نقوش گیاهی در محراب‌های گچ‌بری قرن ششم تا اوایل قرن هشتم هجری قمری، دارای ویژگی‌هایی از قبیل

و رونده در پس‌زمینه کتیبه ثلث حاشیه اصلی محراب که در حدفاصل حروف و کلمات قرار گرفته است، کاربرد یک ساقه اسلیمی با پیچش نسبتاً کم به نحوی که ساقه‌ای از نقوش گیاهی ظریف‌تر و بسیار متراکم نیز، در حدفاصل فضاهای باقیمانده زمینه وجود دارد (تصویر ۳۵).

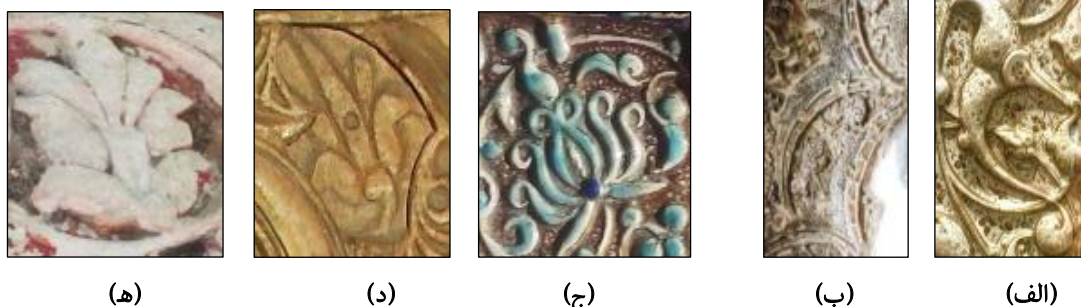
ساقه‌های گیاهی با کتیبه‌ها نیز همراه شده و غالباً در پس‌زمینه کتیبه‌های کوفی، ثلث یا نسخ قرار دارد. شاخص‌ترین ویژگی‌های مشترک ترکیب‌بندی نقوش گیاهی محراب‌های گچ‌بری با محراب‌های زرین‌فام عبارت است از استفاده از ساقه یا ساقه‌های اسلیمی با قوس‌های دایره‌وار

(دارای چهار تا شش گلبرگ) و یک گلبرگ کشیده خرطومی شکل در انتها است که در داخل گلبرگ‌های آن نیز، تزئیناتی به شکل اشک و شیار، وجود دارد اما به دلیل تفاوت در تکنیک‌های اجرایی، این شباهت‌ها چنان‌که باید و شاید، آشکار نیست (تصویر ۳۶).

مشابهت در نقش‌مایه‌های گیاهی (اسلیمی و ختایی)

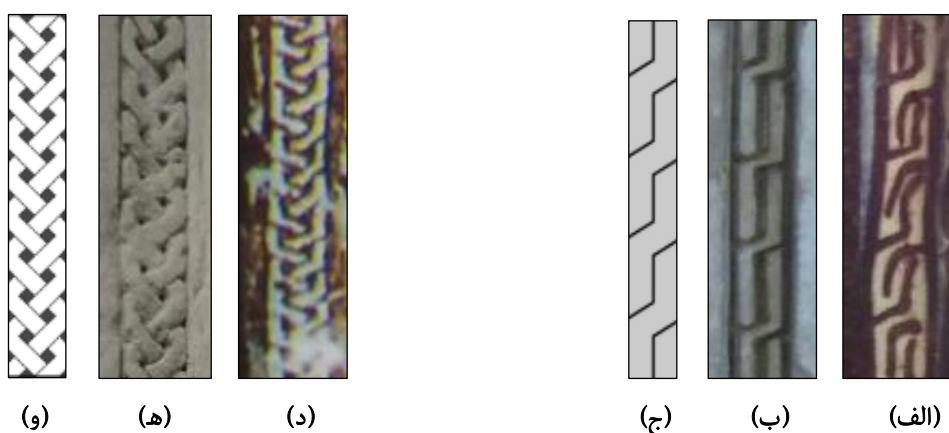
نقش‌مایه‌های اسلیمی محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری بر دو نوع ساده و پرکار است به نحوی که معمولاً انتهای بازوهای اسلیمی به صورت خرطومی شکل بوده و سطح رویه آن‌ها؛ با فرم اشک و تزئینات آژده کاری آراسته شده است. نقش‌مایه‌های ختایی نیز شامل؛ گل‌های چند پر و گل لوتوس

تصویر ۳۶: مشابهت کاربرد نقش‌مایه‌های گیاهی در محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری. الف. پیش روی مبارک. ب. مسجد میان‌ده قمصر. ج. امامزاده حبیب بن موسی^(ع). د. مسجد میان‌ده قمصر. ه. مسجد علی نوش‌آباد (مأخذ: نگارندگان)

باریک، روی نیم ستون‌ها (پیلک‌ها) و سرستون‌ها به‌کاربرده شده است، از جمله مشابهت‌های این نوع از تزیینات، در محراب‌های مذکور، به شمار می‌آید (تصویر ۳۷).

مشابهت در ترکیب‌بندی و نقش‌مایه‌های تزیینات هندسی کاربرد محدود نقوش هندسی ساده از قبیل؛ دو نوار باریک مستطیل شکل که در امتداد خود دارای پیچ‌های متناوبی هستند و یا طرح‌های زنجیروار و گیس‌باف که در حاشیه‌های

تصویر ۳۷: مشابهت کاربرد نقوش هندسی زنجیروار و گیس‌باف، در حاشیه‌های باریک محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری. الف. امامزاده حبیب بن موسی^(ع). ب. مسجد کوچه میر نطنز. ج. طرح خطی. د. مسجد میدان کاشان. ه. مسجد کوچه میر نطنز. و. طرح خطی (مأخذ: نگارندگان)

از نظر بصری، تعادل مناسبی در فضاهای پُر و خالی ایجاد نموده است، به نحوی که جهت حرکت ساقه‌های گیاهی، اکثراً هم‌راستا با جهت نوشتار کتیبه‌ها است و در برخی قسمت‌ها برخلاف جهت یکدیگر است (تصویر ۳۸).

مشابهت در تلفیق کتیبه‌ها با نقوش گیاهی گردش‌های گیاهی ظریف با قوس‌های دایره‌وار و تودرتو را می‌توان در ترکیب با کتیبه‌های کوفی و ثلث در این محراب‌ها مشاهده نمود که در پس‌زمینه حروف و کلمات جای گرفته و

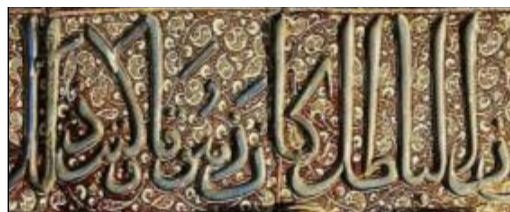
(ب)

(الف)

(د)

(ج)

تصویر ۲۸: مشابهت کاربرد نقوش گیاهی در پسرزمینه کتیبه‌های کوفی و ثلث محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری. الف و ج. مسجد میرعماد، میدان کاشان، موزه برلین. ب. مسجد امام حسن^(ع)، میان‌ده قمصر. د. بقعه بابا افضل کاشانی (مأخذ: نگارندگان)

در جداول زیر، ساختار و تزئینات محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری (قرن ششم تا اوایل قرن هشتم هجری قمری)، به‌اختصار با یکدیگر مقایسه شده است.

هنرهای صنایع خراسان بزرگ

تابستان ۱۴۰۲، شماره ۲

۳۰

جدول ۶: مقایسه ساختار محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری کاشان

گچ‌بری (سلجوقی تا ایلخانی)				زرین فام (قرن هفتم هجری)						تکنیک اجرایی محراب‌ها	
بقعه	مسجد	مسجد	مسجد	امامزاده	امامزاده	مسجد	روضه منوره حضرت رضا (ع)			نام بنا (دارای محراب)	مشخصات عمومی
							پیش‌روی	پایین پای	بالای سر		
بابا افضل کاشانی	میان‌ده قمصر	کوچه میرنطنز	علی‌نوش آباد	حبیب بن موسی	ورامین	میدان کاشان	مبارک	مبارک	مبارک		
ایلخانی	ایلخانی	سلجوقی- ایلخانی	سلجوقی- ایلخانی	۶۶۷ و ۶۷۰	۶۶۳	۶۲۲	۶۴۰	قرن هفتم هجری	۶۱۲	تاریخ	
بقعه بابا افضل	مسجد میان‌ده	مسجد کوچه میر	مسجد علی	موزه دوران اسلامی	موزه هاوایی	موزه برلین	موزه آستان قدس رضوی	موزه آستان قدس رضوی	موزه آستان قدس رضوی	محل نگهداری	
سالم	مرمت شده	سالم	آسیب دیده	سالم	سالم	سالم	سالم- مرمت شده	سالم- مرمت شده	سالم- مرمت شده	وضعیت فعلی	
*۲۰۰ ۲۶۰	*۲۶۰ ۲۶۰	*۱۶۴ ۲۸۴	۲۵*۲۰۰ ۰	*۵۷ ۱۵۲	۲۲/۶*۳۸۴/۵ ۸	۱۸*۲۸۰ ۰	۲۰*۱۲۴ ۴	۲۲*۱۸۰ ۸	۲۷*۲۲۰ ۳	ابعاد تقریبی	

	*	*	*	*	*	*	*	*	*	حاشیه اصلی دورتادور	-ساختار (شکل کلی)
-	۲	۱	۲	۱	۱	۲	۱	۲	۲	تعداد حاشیه اصلی	
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	طاق نما	
۲	۲	۳	۱	۳	۲	۳	۲	۳	۳	تعداد طاق نما	
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	لچکی	
۴	۲	۶	۲	۶	۴	۶	۴	۴	۴	تعداد لچکی	
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	حاشیه اطراف طاق نما	
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	نیم ستون (پیلک) بزرگ	
۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	تعداد نیم ستون (پیلک) بزرگ	
-	-	*	-	*	*	*	*	*	*	نیم ستون (پیلک) کوچک	
-	-	۴	-	۲	۲	۲	۲	۴	۴	تعداد نیم ستون (پیلک) کوچک	
*	*	*	*	*	*	*	*	*	-	سریستون	
۲	۲	۴	۲	۴	۴	۴	۴	۶	-	تعداد سریستون	
-	-	-	*	*	-	*	-	*	*	پشانی	
-	-	-	۱	۲	-	۱	-	۴	۲	تعداد پشانی	
-/۹	-/۷	-/۵	-/۵	-/۴	-/۶	-/۶	-/۶	-/۷	-/۷	عرض به طول	
-/۳	-/۵	-/۵	-/۵	-/۷	-/۵	-/۵	-/۵	-/۲	-/۴	ارتفاع نیم ستون بزرگ به ارتفاع کل	
-/۳	-/۳	-/۴	-/۳	-/۳	-/۳	-/۳	-/۳	-/۲	-/۲	ارتفاع طاق نما بزرگ به ارتفاع کل	
-	-	-/۳	-	-/۴	-/۳	-/۳	-/۳	-/۱	-/۱	ارتفاع نیم ستون کوچک به ارتفاع کل	

ارتفاع طاق نمای کوچک به ارتفاع کل	۰/۱	۰/۱	۰/۴	۰/۲	۰/۱	۰/۲	-	۰/۲	۰/۵	۰/۳
-----------------------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	---	-----	-----	-----

جدول ۷: مقایسه انواع تزینات محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری کاشان

تکنیک اجرایی محراب‌ها		زرین فام (قرن هفتم هجری)									گچ‌بری (سلجوقی تا ایلخانی)		
نام بنا (دارای محراب)	روحه منوره حضرت رضا (ع)	پیش‌روی مبارک	پایین پای مبارک	بالای سر مبارک	مسجد میدان کاشان	امامزاده یحیی ورامین	امامزاده حبیب بن موسی	مسجد علی نوش آباد	مسجد کوچه میرنظنز	مسجد میان‌ده قمصر	بقعه باباافضل کاشانی	محل قرارگیری	تزینات گیاهی
حاشیه	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	محل قرارگیری	تزینات گیاهی
طاق نما	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		
لچک	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		
نیم ستون	-	-	-	*	*	*	*	*	*	*	*		
سرستون	-	-	-	*	*	*	*	*	*	*	*		
پیشانی	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*		
اسلیمی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	نقش ماهه	تزینات گیاهی
ختایی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		
انعکاسی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	تزیین‌بندی	تزینات گیاهی
انتقالی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		
حاشیه	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	محل قرارگیری	تزینات هندسی
طاق نما	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
لچک	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
نیم ستون	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	*		
سرستون	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
پیشانی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
ساده	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	نوع نقش (گره)	تزینات هندسی
پُرکار	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	*		
حاشیه اصلی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	محل قرارگیری	کتیبه‌ها
حاشیه اطراف طاق نما	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		
حاشیه فرعی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		
سرستون	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
کوفی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		
نسخ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		
ثلث	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	نوع نقش / قلم	کتیبه‌ها

چند طاق نما هستند که معمولاً بر روی نیم ستون‌هایی استوار است، سرستون‌ها و پیشانی‌ها نیز از دیگر مشابهت‌ها به شمار می‌رود، اما تعداد آن‌ها در محراب‌های زرین‌فام،

از مقایسه‌های انجام‌شده در جداول ۶ و ۷ درمی‌یابیم که ابعاد تقریبی محراب‌ها به ارتفاع ۲۷۵ و عرض ۱۸۵ سانتیمتر است. همه دارای حاشیه پهن اصلی در اطراف محراب و

به نحوی که نقوش گیاهی بیشترین سهم را در تزئینات این محراب‌ها به خود اختصاص داده و عمدتاً در طاق‌نماها، لچکی‌ها، پس‌زمینه کتیبه‌های کوفی و ثلث، نیم ستون‌ها و سرستون‌ها، به‌کاربرده شده است. این تزئینات شامل طرح‌های اسلیمی و ختایی (گل و برگ) است که به لحاظ ترکیب‌بندی، مشابهت‌های بسیاری را در هر دو گروه از محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری وجود دارد که مواردی از قبیل چندلایه بودن طرح‌ها و استفاده از نقوش گیاهی ظریف در پس‌زمینه اسلیمی‌ها، از آن جمله‌اند. نقش‌مایه‌ها نیز تا حد امکان مشابه است که می‌توان به گل‌های لوتوس و اسلیمی‌هایی با بازوهای خرطومی شکل، اشاره نمود. کتیبه‌ها از دیگر تزئیناتی است که سطح وسیعی از تزئینات محراب‌ها (به‌ویژه در محراب‌های زرین‌فام)، به خود اختصاص داده است. در هر دو گروه از محراب‌ها، کتیبه‌ها در حاشیه‌های پهن اصلی دورتادور محراب و حاشیه اطراف طاق‌نما به خط کوفی و قلم ثلث به اجرا درآمده‌اند و در پس‌زمینه آن‌ها نیز غالباً، ساقه‌های گیاهی دوار و پیچان وجود دارد که در فواصل حروف و کلمات جای گرفته است. طرح‌های هندسی نیز، به میزان بسیار محدود و اکثراً در حاشیه‌های باریک به‌کاررفته است و نقوش آن‌ها به‌صورت نوارهای زنجیر مانند و طرح گیس‌باف است. بنابراین از مطالعه موارد فوق و مشابهت‌های به‌دست‌آمده، می‌توان نتیجه گرفت که محراب‌های زرین‌فام، می‌توانسته است الگوی مناسبی برای ساخت محراب‌های گچ‌بری در همین منطقه باشد، چراکه هم در فرم کلی محراب‌های گچ‌بری و هم در تزئینات آن‌ها، شباهت‌های غیرقابل‌انکاری با محراب‌های زرین‌فام وجود دارد که حتی می‌تواند، بر همکاری هنرمندان کاشی‌کار و گچ‌بر با یکدیگر دلالت داشته باشد. البته ذکر این نکته ضروری است که به دلیل تفاوت‌های تکنیکی (کاشی و گچ) و قابلیت‌هایی که هر یک از این مواد و مصالح، در اختیار هنرمندان سازنده قرار می‌داده است و همچنین محل کاربرد این محراب‌ها (حرم مطهر حضرت رضا^(ع)، مسجد،

بیشتر است. در بخش تناسب‌ها نیز، نسبت عرض به طول در اکثر نمونه‌ها ۰/۶، ارتفاع نیم ستون‌های بزرگ به ارتفاع کل محراب حدود ۰/۵ و ارتفاع طاق‌نمای بزرگ به ارتفاع کل محراب نیز، ۰/۳ است. تزئینات گیاهی در تمامی نمونه‌ها و تقریباً در کلیه اجزاء محراب‌ها، مشاهده می‌شود که فراوانی این نقوش در؛ طاق‌نماها، لچکی‌ها، نیم ستون‌ها، سرستون‌ها و حاشیه‌ها (در پس‌زمینه کتیبه‌ها)، بیشتر است. نقش‌مایه‌های اسلیمی و ختایی (گل و برگ) متنوع نیز، با یکدیگر ترکیب شده و به شیوه‌های تکرار انعکاسی (به میزان بیشتر) و انتقالی، گسترش یافته است. تزئینات هندسی از فراوانی کمتری برخوردار بوده و بیشتر شامل گره‌های ساده‌ای است که در حاشیه‌های باریک و بر روی نیم ستون‌ها و سرستون‌ها، به‌کاربرده شده است. محل قرارگیری کتیبه‌ها هم در حاشیه‌های؛ اصلی و اطراف طاق‌نمای محراب‌های زرین‌فام و گچ‌بری است که به خط کوفی و اقلام ثلث و نسخ^۱، اجرا شده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج به‌دست‌آمده از مقایسه ۱۰ محراب زرین‌فام و گچ‌بری تاریخ‌دار یا منسوب به قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری، که در کاشان ساخته شده یا موجود بودند نتایج زیر حاصل آمد که می‌توان این ویژگی‌ها را از حیث ساختار (شکل کلی و اجزاء تشکیل‌دهنده) و تزئیناتشان تفکیک نمود. به لحاظ ساختاری، ویژگی‌های مشترک محراب‌های گچ‌بری با محراب‌های زرین‌فام ساخت کاشان عبارت‌اند از مشابهت تناسب‌ها در ابعاد کلی محراب‌ها (نسبت ۰/۶)، مشابهت فرم قوس طاق‌نماها (تیزه دار با زوایای مشخص) و تعداد طاق‌نماهای (۲ و ۳ عدد)، مشابهت فرم و تعداد سرستون‌ها و نیم ستون‌ها (پیلک‌ها)، مشابهت در فرم لچکی‌های مثلثی شکل، بالأخص در طاق‌نمای اول (وتر مثلث کاملاً صاف بوده و انحنا ندارد). ازجمله ویژگی‌های مشترک نقوش نیز می‌توان به کمیت و محل کاربرد آن‌ها در هر دو گروه از محراب‌ها اشاره نمود،

است که امکان پرداختن بدان در این مقاله وجود نداشت و مقاله جداگانه‌ای را می‌طلبد.

۱. قابل‌ذکر است که بحث درباره نوع خط/ قلم کتیبه‌ها و تکنیک‌های اجرایی محراب‌ها، محتوی کتیبه‌ها و وجود یا عدم وجود شباهت با توجه به تفاوت کاربری این بناها: مقبره و مسجد، تحقیق در خصوص محل درج تاریخ و نام هنرمند ازجمله مقوله‌های مهمی

مقبره و غیره)، تفاوت‌هایی در اجرای برخی از نقوش به لحاظ تراکم نقش‌مایه‌ها، ظرافت و پرکار بودن طرح‌ها، روسازی‌ها و تزیین نقوش، میزان برجستگی (عمق)، رنگ و غیره وجود دارد.

سپاسگزاری: در این فرصت لازم است تا از مسئولین موزه آستان قدس رضوی، میراث فرهنگی شهرستان کاشان و همکاری صمیمانه خانم صدیقه میرصالحیان و آقای کیانوش معتقدی قدردانی شود.

فهرست منابع

۱. اتینگهاوزن، ریچارد. (۱۳۸۷). «کاشی تاریخ‌دار». ترجمه فاطمه کریمی. *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز*. ج ۴. ویراستار پوپ، آرتور و فیلیس آکرمن. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۹۲۰-۱۸۹۳.
۲. آذری، علاء‌الدین. (۱۳۴۸). «جغرافیای تاریخی ورامین». *هنر و مردم*، (شماره ۸۷-۸۶)، ۶۷-۵۷.
۳. اسکیرس، جی. (۱۳۷۴). «کاشی‌سازی». *هنرهای ایران*. فریه، ر. دبلیو. ترجمه پرویز مرزبان. تهران: فرزانه روز، ۲۷۱-۲۹۴.
۴. اعظم واقفی، حسن. (۱۳۸۶). *میراث فرهنگی نطنز*. ج ۴. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۵. بلر، شیلا، و جان‌تاتان بلوم. (۱۳۸۵). *هنر و معماری اسلامی*. ترجمه اردشیر اشراقی. تهران: سروش.
۶. پوپ، آرتور آپم. (۱۳۸۷). «تاریخچه»، ترجمه فاطمه کریمی. *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز*. ج ۴. ویراستار پوپ، آرتور و فیلیس آکرمن. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۸۹۲-۱۶۹۵.
۷. پورتر، وینیتیا. (۱۳۸۰). *کاشی‌های اسلامی*. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر/اسلامی.
۸. جلالی، میثم. (۱۳۹۲). «کاشی‌های زرین‌فام حرم امام رضا(ع) سندی از هویت تاریخی شهر مشهد». *مشکوه*. (شماره ۱۱۹)، ۱۳۸-۱۵۶.
۹. راشدنیا، زهرا. (۱۳۹۳). «مطالعه ویژگی‌های تزیینی آثار گچ‌بری هنرمندان کرمانی و پراکنندگی آن در قرن هشتم هجری قمری». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.

۱۰. رفیعی‌مه‌رآبادی، ابوالقاسم. (۱۳۵۲). *آثار ملی اصفهان*. تهران: انجمن ملی تهران.
۱۱. صالحی کاخکی، احمد؛ و راشدنیا، زهرا. (۱۳۹۵). «تاریخ گذاری محرابهای مسجد کوفه میر نطنز»، *دو فصلنامه مطالعات معماری ایران*. (شماره ۱۰)، ۳۰-۹.
۱۲. سجادی، علی. (۱۳۷۵). *سیر تحول محراب از قرون اولیه اسلامی تا حمله مغول*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۳. عالم‌زاده، بزرگ. (۱۳۹۰). *حرم رضوی به روایت تاریخ*. مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۴. فرخ‌یار، حسین. (۱۳۶۹). *نگاهی به آثار تاریخی کاشان*. تهران: مؤلف.
۱۵. قره‌چانلو، حسین. (۱۳۶۸). «امامزاده حبیب بن موسی (کاشان)». *وقف میراث جاویدان*. (شماره ۵۸)، ۴۱-۳۷.
۱۶. قوچانی، عبدالله. (۱۳۷۱). *اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۷. کفیلی، حشمت. (۱۳۹۲). «مطالعه نقش و نوع کاشی‌های زرین‌فام حرم مطهر امام رضا(ع) محفوظ در موزه آستان قدس رضوی»، *مطالعات هنر اسلامی*. (شماره ۱۸)، ۸۷-۹۸.
۱۸. کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۶). *تزیینات وابسته به معماری ایران در دوره اسلامی*. تهران: پژوهشکده میراث فرهنگی.
۱۹. گدار، آندره، و همکاران. (۱۳۷۱). *آثار ایران*. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. جلد‌های ۳ و ۴. مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۰. مشکوتی، نصرت‌الله. (۱۳۴۹). *فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران*. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
۲۱. مشهدی‌نوش‌آبادی، محمد. (۱۳۷۶). «مسجد علی نوش‌آباد». *مسجد*. (شماره ۳۲)، ۵۹-۵۸.
۲۲. معتقدی، کیانوش. (۱۳۹۱). «شکوه کاشی زرین‌فام در محراب‌های حرم مطهر رضوی». *آستان هنر*. (شماره‌های ۳-۲)، ۲۸-۳۵.
۲۳. معتقدی، کیانوش. (۱۳۹۳). *خاندان طاهر کاشانی: گلستان هنر*. تهران: پیکره.

37. URL2:<http://shangrilahawaii.org/Tours/Virtual-Tour/Mihrab-Rom>
38. URL3:<http://www.academia.edu/18254372>
39. URL4:<http://isfahancht.ir/Fa.aspx?action=edit&puid=aab4f0ea-10dc-4fc7-9a00-0073a339bcdf> & <https://www.amar.org.ir/>

۲۴. نراقی، حسن. (۱۳۴۲). «هنرمندان تاریخی کاشان و آثار گران‌بهای آن‌ها». *هنر و مردم*. (شماره ۱۵)، ۱۷-۲۳.
۲۵. نراقی، حسن. (۱۳۸۲). *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۲۶. واتسون، آلیور. (۱۳۸۲). *زرین‌فام ایرانی*. ترجمه شکوه ذاکری. تهران: سروش.
۲۷. ویلبر، دونالد. ن. (۱۳۶۵). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*. ترجمه عبدالله فریار. تهران: علمی و فرهنگی.
۲۸. هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. تهران: چاپخانه زیبا.
29. Blair, Sheila. (2008). "A Brief Biography of Abu Zayd". *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*. (vol 25), 155-176.
30. Blair, Sheila. (1986). "A Medieval Persian Builder". *Journal of the Society of Architectural Historians*. (vol 45), 389-395.
31. Donaldson, Dwight M. (1935). "Significant Mihrābs in the Ḥaram at Mashhad". *Ars Islamica*. (vol 2), 118-127.
32. Hillenbrand, Robert. (1987). "Saljūq Monuments in Iran. V. The Imāmzāda Nūr, Gurgān". *Iran*. (vol 25), 55-76.
33. Kleiss, Wolfram. (1977). "Hinweis Zu Eingen Seldjugischen und Il-Khanidischen bauten in Iran". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*. Berlin: Verlag Von Dietrich Reamer, 293-300.
34. Ritter, Markus. (2015). "The Most Beautiful»: The History of the 623/1226 Lustre Mihrab from Kashan and Persian Art Collecting in Europe". *Abbas Akbari*. (ed.), an Oriental Devotion, Tehran.
35. Shani, Raya. (1989). "On the Stylistic Idiosyncrasies of a Saljūq, Stucco Workshop from the Region of Kāshān". *Iran*. (vil 27), 67-74.
36. URL1:<http://www.smbdigital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&lang=en>

